

I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911:001.89

Я. Олійник, д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАПН
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,
С. Шевчук, канд. геогр. наук, доц.
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Полтава

РОЗВИТОК ЗАРУБІЖНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ У КІНЦІ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯХ: ОСОБЛИВОСТІ, НАПРЯМИ ТА КОНЦЕПЦІЇ

У статті розглянуто фактори та особливості формування зарубіжної суспільної географії у ХХ столітті. На основі ряду першоджерел проаналізовано напрями які були репрезентовані найбільше. Матеріал дослідження містить аналіз еволюції поглядів зарубіжних дослідників у галузі суспільної географії, які репрезентувалися у межах антропогеографії, географії людини, соціальної географії, культурної географії тощо.

Ключові слова: суспільна географія, наукова школа, науковий напрям, еволюція поглядів.

Вступ. Постановка проблеми дослідження. Розвиток суспільної географії визначається загальним історичним процесом, оскільки наука приймає відповідну як зовнішню так і внутрішню форму під дією загально-світових інтелектуальних та внутрішньодержавних соціально-економічних контекстів, її творення відбувається у конкретних історичних реаліях під впливом усіх інших соціальних і культурних явищ. Питання рушійних сил розвитку суспільно-географічної науки є одним із центральних в історії української географії. Фактори, що визначають розвиток науки, зазвичай поділяють на зовнішні та внутрішні. Хоч єдності стосовно підходів щодо розуміння цих факторів серед вітчизняних і зарубіжних вчених немає, як правило під внутрішніми розуміють когнітивні фактори, а під зовнішніми – соціальні фактори. В зарубіжній науці упродовж другої половини ХХ століття оформилися два головні методологічні напрями, щодо розуміння факторів її розвитку: інтерналізм (А. Койре, Дж. Рендел, А. Кромбі, А. Холл) і екстерналізм (Дж. Бернал, Р. Мертон, Е. Цильзель, Дж. Нідам, С. Мейсон та інші). Головна ідея інтерналізму полягає в тому, що наука сама визначає напрями свого розвитку, і для вирішення конкретних завдань їй необхідні не зовнішні поштовхи, так би мовити поштовхи "із соціальної реальності", а творча напруженість самого наукового мислення. Екстерналізм розглядає науку як активну соціальну силу, що розвивається під дією суспільних запитів, з другорядним впливом чинників внутрішньої логіки науки. Наука завжди існує у певних соціально-культурних умовах, вона взаємодіє та щільно пов'язана з іншими сферами діяльності: економічною, політичною, ідеологічною. Ці зв'язки мають хоча й соціальний характер, але все ж здійснюють помітний вплив на науку, являючи собою її "зовнішню соціальність". Вчений у процесі наукової діяльності вступає в систему соціальних стосунків у межах наукового співтовариства, тобто внутрішньо наукових стосунків, що в сукупності відбивають специфіку наукової діяльності. Розвиток суспільно-географічної науки має й свою логіку. Її внутрішня логіка зумовлена активністю суб'єкта, що пізнає, тобто ступенем застосування вже накопиченого знання для отримання нового. Формування наукових проблем, розробка нових методів дослідження та їх використання для розв'язання завдань суспільно-географічної науки, введення у обіг нових наукових понять, гіпотез чи теорій однозначно відображає вплив соціальних і культурних чинників на формування логіки розвитку науки. Внутрішні закономірності розвитку науки відбивають активний вплив уже набутого знання на можливість отримання нового у процесі дослідження.

Разом з тим, наука не лише піддається впливу зовнішніх впливів, але й сама чинить їм опір, якщо вони

загрожують руйнацією її власної логіки. Саме тому, розвиток суспільно-географічної науки слід розглядати не як стихійний, а закономірний процес, що відбувається під впливом як зовнішніх так і внутрішніх факторів. Але лише при умові відносної самостійності науки, від тих умов, що визначають її розвиток, можлива поява і прояв її внутрішньої логіки. Історичні особливості розвитку суспільства на тому чи іншій етапі формують внутрішні умови розвитку суспільно-географічної науки, висувають перед нею конкретні актуальні проблеми, які необхідно вирішувати. В постановці цих наукових проблем простежується дія цілого ряду соціальних чинників.

Досліджуючи внутрішні, власне наукові, чинники розвитку української суспільної географії варто враховувати й тенденції розвитку світової науки, що впливають на неї та визначають, за відсутності внутрішньодержавних деструктивних факторів, її загальні тенденції розвитку. Саме такий механізм дозволяє забезпечувати поступальний хід наукового пошуку в умовах руху наукової думки в світлі передових тенденцій її світового розвитку при умові позитивних як внутрішніх культурно-історичних чинників розвитку науки в державі, так і власне внутрішньої логіки розвитку самої науки. На думку проф. М. Пістуна досліджуючи особливості становлення та розвитку наукових шкіл в українській суспільній географії варто проаналізувати перш за все зовнішні передумови та внутрішні чинники, тобто власні генетичні наукові джерела формування, досягнення та доробок лідерів за певний історичний період розвитку науки. Актуальність такого підходу, на думку вченого, підкреслюється заповнітністю даного питання, а також закритістю архівів протягом тривалого часу розвитку суспільної географії в Україні [1, с. 68]. Історія української географії не може розглядатися у власному інтелектуальному вакуумі, ізольованою від зовнішнього впливу розвитку світової географічної науки та внутрішньодержавних економічних, соціальних, політичних і культурних процесів. Становлення та розвиток наукових шкіл в українській суспільній географії у ХХ столітті варто розглядати як через призму впливу тенденцій розвитку географічної науки в світі, в СРСР, власне в Україні. Не може залишатися поза увагою і внутрішня логіка формування наукових колективів та реалізації їх науково-дослідницького пошуку.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Питання історії розвитку світової суспільної географії репрезентовані у ряді праць як із загальних питань розвитку географічної науки так і вузькоспеціалізованих досліджень, які розкривають особливості виникнення, формування та розвитку у зарубіжні географії окремих наукових напрямів, концепцій, ідей тощо. Сьогодні ці праці є доступними і для українських дослідників історії географії.

У останні десятиліття XIX століття у зарубіжній географії оформилася історія географії як окремих напрямків у науці, що було пов'язане з необхідністю обґрунтування "нової" наукової (на відміну від "не наукової") географії А. Гумбольта та К. Ріттера, останнього вважають одним із основоположників сучасної суспільної географії. К. Ріттер (1779 – 1859) обґрунтував нову концепцію об'єкта науки, порівнюючи географію з анатомією Землі. Серед найбільш відомих робіт К. Ріттера "Географія у її відношенні до природи та історії людства" яка стала енциклопедією географічних знань не для одного покоління дослідників. Праці К. Ріттера справили вплив на розвиток політичної науки загалом та її географічної складової зокрема, основна ідея яких зводилася до розробки концепції життєвого простору держави.

У той самий час історія географічних відкриттів і досліджень опинилася поза межами такої історії географії і стала об'єктом дослідження картографів та істориків. Упродовж XX століття в країнах Заходу світ побачив ряд праць з питань історії географічної науки, у тому числі і суспільної географії. Разом з тим для історико-географічних досліджень стала характерна тенденція, яка до речі має місце і у сучасній українській суспільній географії – це епізодичність її досліджень, пов'язана з пошуком попередників і традицій поточних наукових пошуків. Інтерес до біографій та індивідуальних внесків відомих географів зовсім недавно поступився спробі проведення повної біобібліографічної інвентаризації усіх географів. В цілому в роботах з історії географії зберігається акцент на витоках і еволюції географічних ідей, а також на їх інтелектуальному і соціальному контексті.

Для сучасних історико-наукових зарубіжної географії характерне по-перше їх збільшення, збереження уваги на пошук відповідних попередників для кожного конкретного дослідження, а також детальні дослідження щодо розвитку географії крізь призму загальної історії природничих чи суспільних наук, загальною еволюцією географічних ідей в історії науки. Поряд з цим, історія географії в світовій науці сьогодні бачиться як досить різноманітна галузь знань з власними традиціями, адже починаючи ще з першого Міжнародного географічного конгресу у 1871 році практично усі інші конгреси приділяли цим питанням увагу, що виливалося як правило у конкретні розділи присвячені історії географії та історичній географії, а у 1968 році в рамках Міжнародного географічного союзу було створено комісію з історії географічної думки, що значно стимулювало розвиток подальших досліджень у цій сфері не лише тих хто розглядає історію географії як засіб обґрунтування актуальності власних досліджень, а і тих фахівців для кого вона виступає галуззю спеціалізації.

Проблеми розвитку зарубіжної суспільної географії є досить складними і майже не дослідженими в українській науці. Ще в радянський час у працях А. Ісаченка [2], Ю. Саушкіна [3], О. Александровської [4], Н. Мукітанова [5], В. Жекуліна [6], Ю. Поросьонкова та Н. Поросьонкової [7] й інших було здійснено досить поверховий аналіз зарубіжної суспільної географії з відповідним ідеологічним та методологічним забарвленням. Закономірно, що у цих працях основна увага була приділена т.зв. зарубіжним географам-марксистам та розвитку радикальної географії у США, а поза увагою залишалося ряд шкіл і напрямів, у першу чергу гуманістичного антропогеографічного, геополітичного і т.д. спрямування. Окремі праці географів-марксистів було перекладено на російську мову та видано у СРСР – В. Бунге [8], А. Баттімер [9], П. Хаггет [10] та інші. Одним із цінних джерел з історії розвитку зарубіжної науки став переклад праці А. Гетнера "Географія, її історія, сутність та методи" (1927)

[11] здійснений у 1930 році (до речі, хоч і вийшла за загальним редагуванням М. Баранського, активну участь у перекладі та редагуванні цього видання брав В. Герінович). У 1987 р. на російську мову було перекладено працю Р. Дж. Джонстона "Географія і географі: нарис розвитку англо-американської соціальної географії після 1945 року" [12], а в 1989 світ побачила праця-діалог американських та радянських географів "Наука і мистецтво географії: спектр поглядів науковців СРСР і США" [13]. Починаючи з 1991 р. питання розвитку зарубіжної суспільної географії теж не були предметом окремого наукового дослідження. Окреслення кола цих проблем було започатковано переважно у навчальній літературі М. Пістуном [14], С. Морозом, В. Онопрієнком та С. Бортником [15], Я. Олійником та А. Степаненком [16], О. Шаблієм [17], та іншими. Питання розвитку суспільної географії у Франції в другій половині XX століття висвітлені у працях І. Савчука [18, 19].

Разом з тим, на сучасному етапі розвитку української науки географи України мають можливість вільного доступу до праць зарубіжних географів XX століття, як першоджерел так і аналітичних праць із історії розвитку суспільної географії.

Цікавими для нас є праці американського географа Фукса, який досліджував розвиток суспільної географії у США упродовж 1900 – 1940-х років на тлі формування світової науки. Історик географії А. Фріммен [20] виділив шість напрямків розвитку географічної науки: енциклопедичний, педагогічний, колоніальний, напрям генералізації, політичний та напрям спеціалізації. У виданнях з історії географії (Овербека, 1965; Штейнберга, 1967; Руперта, Шаффера, 1979) розглядається становлення соціальної географії як науки про культурний ландшафт.

Виклад основного матеріалу дослідження. На кінець XIX – початок XX століття світова, в першу чергу європейська географія була репрезентована працями О. Гумбольта, К. Ріттера, Й. Тюнена, Ф. Ріхтгофена, Ф. Ратцеля, Д. Ріхтера, А. Геттнера, А. Вебера, П.В. де ла Блаша та інших. Не зважаючи на те, що на кінець XIX століття світова географічна наука, після тривалої кризи, почала проявляти тенденції зростання, її теоретична складова продовжувала перебувати у стані кризи. Географія ще з часів греко-римських філософів розглядалася як наука про місцезнаходження окремих речей чи фактів, а її завданням був аналіз розподілу явищ в географічному просторі та фактів територіальної різноманітності. Концептуальна парадигма географічної науки упродовж тривалого часу зводилася до встановлення у плані відкриттів та картографування у плані дослідження окремих територій. Пошук, відкриття, а потім картографування нових земель були об'єднуючою концепцією розвитку географії упродовж багатьох століть. Коли ж прийшов час утвердження географії в першій половині XIX століття в якості окремої науки та самостійної університетської дисципліни постало ряд проблем теоретико-методологічного змісту, які вимагали швидкого вирішення, в першу чергу з метою збереження науки. Однак, саме необхідність підготовки учителів-географів для початкової та середньої школи були стимулом подальшого розвитку географічної науки, сприяли її університетській інституалізації, оформленню географічних співтовариств та формування наукових шкіл у географії.

Суттєві зрушення в розвитку географії у країнах Західної Європи відбулося починаючи з 1870-х років, коли за результатами франко-прусської розпочався новий етап обґрунтування європейської колоніальної політики та виключної ролі географії у формуванні серед народонаселення європейських країн почуття національної приналежності. В цей час у Європі з'явився ряд журна-

лів та часописів географічного змісту; масового характеру набуло заснування географічних товариств у Німеччині, Франції та Великій Британії, кількість яких на кінець XIX століття складала понад 100 організацій; у провідних європейських університетах (Німеччини, Швейцарії, Франції та Австро-Угорщини) в останній чверті XIX століття заснуються кафедри географії. Загалом до останньої чверті XIX століття елементи суспільно-географічних досліджень були складовими загальних географічних студій, які включали як правило опис природи, населення та господарства певної території. Європейська географічна наука в останній третині XIX століття переживала процес швидкої диференціації на окремі наукові дисципліни, однак традиційна концепція науки – географічний детермінізм уже не могла методологічно забезпечити нові напрямки науки, що в кінцевому результаті призвело до досить сильного розмежування між її природничою і суспільною складовими. Що стосується суспільної географії то окремі школи почали розглядати її за межами природничих наук, а деякі навіть почали виводити з системи географічних наук. В предметну сферу суспільної географії (human geography – географії людини) потрапили у першу чергу етнічні спільноти, їх складові і культури з точки зору їх відносин у просторі.

Таким чином, остання третина XIX століття у світовій географії позначилася кризовими явищами, що були визначені втратою географією свого піонерного значення у процесі географічних відкриттів, а диференціація науки поставила досить складне питання про об'єктно-предметну сферу науки і призвела до "дуалістичного" розуміння самої сутності науки, в рамках якої знання про природу відносилось лише до природознавства і було репрезентоване загальним землезнавством, а знання про людину – країнознавством. Тим самим закладалося досить серйозне протиріччя між загальною та регіональною географією, а окремі учені заперечували існування єдиної географії і робили висновок про те, що географія є комплексом різних наук [7, с. 91].

Криза, яка охопила географічну науку упродовж другої половини XIX століття, в умовах її розв'язання призвела в цілому до формування провідних наукових шкіл у зарубіжній географії, представники яких по різному тлумачили теоретичні підходи до розуміння сутності самої науки. Суттєвий вплив на формування географії у цей час мали ідеї Ч. Дарвіна та уніфікаційні ідеї в геології. Осередками формування нових підходів в географії стали університетські кафедри та географічні товариства Німеччини, Франції та Великої Британії. Під впливом ідей європейської географії, у цей час, відбувався розвиток науки в США. Теоретичні підходи до розуміння сутності географічної науки та обґрунтування її методологічного статусу в зарубіжній географії кінця XIX століття традиційно у вітчизняній літературі групують у вигляді основних напрямків: природничої і суспільної географічних шкіл та ландшафтної і хронологічної концепцій. Що стосується представників природничо-наукової школи (А. Зупан, А. Кірхгоф, Ф. Ріхтгофен, О. Пешель Г. Герланд), то вони у своїй переважній більшості виводили людину поза межі предметної сфери географічної науки, а її предметом розглядали земну поверхню, тобто верхню частину земної кори й вважали не доречним об'єднання природи і людини в межах однієї географії, залишаючи таким чином антропогеографію поза межами географічної науки [15, с. 190]. Останні десятиліття XIX століття позначилися досить активним розвитком інших підходів до розуміння сутності науки представниками суспільної географічної наукової школи, найбільш активними представниками якої

були Е. Реклю та Ф. Ратцель. Основоположником антропогеографічного напрямку у науці був Ф. Ратцель, автор двохтомної праці "Антропогеографія або головні положення землезнавства в історії" (1882, 1891). Ідеї Ф. Ратцеля про вплив природного середовища на людину мав вплив на подальший розвиток географії, особливо в США. Спроби синтезувати природничий і суспільний підходи до обґрунтування статусу в зарубіжній географії сформувалися у вигляді ландшафтних концепцій (А. Пенк, З. Пассарге, О. Шлютер), які мали досить суттєвий вплив за загальну теорію географії кінця XIX – початку XX століття, адже ряд географів починали розглядати ландшафт як інтегральний об'єкт дослідження географії. Інтеграція вивчення навколишнього середовища і суспільства в межах категорії "ландшафт" забезпечувала збереження єдності географії. Теоретичні пошуки у зарубіжній науці сприяли формуванню хронологічної концепції в географії, започаткованої ще в роботах Е. Канта і К. Ріттера, а обґрунтованої А. Геттнером, який відстоював ідею єдності географії з точки зору просторового – хронологічного методу науки. А. Геттнер розглядав географію одночасно і як природничу і як суспільну науку. Хронологічна концепція набула значної популярності у зарубіжній географії, вона відкрила перед наукою нові можливості, довела спроможність географії як науки, сприяла фактичному збереженню географії як єдиної науки та визначала тенденції її подальшого розвитку на досить тривалий час. Завдяки хронологічній концепції в зарубіжній географії відбувається переміщення фокусу досліджень на просторову мінливість природного середовища, людини і її культури.

Як стверджують С. Мороз, В. Онопрієнко та С. Бортник саме хронологічна концепція А. Геттнера заповнила теоретичний вакуум географії кінця XIX – початку XX століття, вона набула широкої популярності та справила значний вплив на розвиток теорії географії у XX столітті [15, с. 194].

Разом з тим на кінець XIX століття суспільна складова географії вже встигла диференціюватися на ряд наукових напрямків – статистичний, комерційно-географічний, антропогеографічний, порівняльно-географічний, країнознавчий, політико-географічний, хорографічний, регіонально-науковий тощо [1, с. 70]. Формування власне економічної географії в зарубіжній європейській науці почалося лише у кінці 1880-х років, коли учені Ф. Ратцеля В. Готц в антропогеографічному аспекті сформулював головні положення економічної географії та ввів у науку це поняття. Це було пов'язане із необхідністю якісно нових підходів в обґрунтуванні особливостей територіальної організації господарства в країнах Європи та США, чого не спроможна була зробити класична антропогеографія. Розвиваючи ідеї В. Лаунгардта на початку XX століття А. Вебер обґрунтував концепцію штандорту в економічній географії як науці про теоретичне обґрунтування розміщення економічних процесів на певній території. Розвиток світової географії загалом і суспільної зокрема був також стимульований необхідністю відстояти суверенітет науки від геології, екології, економіки та соціології, оскільки методологічний конфлікт з цими науками часто ставав причиною нових пошуків у теорії географії.

Таким чином, найбільші дискусії кінця XIX століття в теоретичній сфері зарубіжної географії розгорнулися навколо питань самого статусу географії як самостійної науки, її місця в системі наук, делімітації предмету досліджень, вибору між моністичною та дуалістичною структурою науки та пов'язана з цим проблема єдності географії, співвідношення між загальною географією та країнознавством.

В контексті дослідження розвитку зарубіжної суспільної географії в кінці XIX – на початку XX століття варто розглянути підходи, що склалися стосовно формування самої назви науки та підходів щодо її тлумачення. Кінець XIX століття у зарубіжній гуманітарній науці позначився достатнім розвитком тих напрямів, що вивчали суспільство з точки зору його внутрішньої організації (соціальної, економічної, політичної і т.д.), однак аспекти його територіальної організації залишалися практично не дослідженими. Окремі автори відзначали важливість теоретичної рефлексії, реалізованого німецькою та французькою школами, країнознавчого аналізу, однак цього було явно недостатньо. На початку XX століття в умовах інтенсивного розвитку соціологічної думки, ряд проблем територіальної організації суспільства почало трактуватися в межах предмету соціології, у зв'язку з чим зароджується досить гостра дискусія між географами та соціологами, що тривали протягом усієї першої третини XX століття. Основу цих дискусій складало трактування предметної сфери антропогеографії з одного боку та соціальної морфології з іншого. А враховуючи ще й той факт, що ряд географів розглядали людину лише крізь призму її відносин з Землею, предметна сфера суспільної географії (у сучасному її розумінні) все більше розчинялася у соціології. В національних школах Франції, Нідерландів, США, Сербії спостерігалося зближення між географією і соціологією, а глибинне поняття "географія людини" у багатьох тогочасних працях просто підмінялося аспектами соціальної географії, розглядаючи як правило вплив ландшафту на суспільство у цілому чи на окремі його соціальні групи.

Результатом такого підходу стало одночасне поширення таких назв науки: антропогеографія, географія людини, соціальна географія, культурна географія тощо, коли навіть самі носії науки не розмежовували чітко предметну сферу кожної з них, або ж просто використовували їх як синоніми. Починаючи з виходу однойменної праці Ф. Ратцеля назва науки "антропогеографія" стає найбільш вживаною в кінці XIX – початку XX століття, хоча уже й тоді як тільки мова йшла про її регіональну складову, – назва науки тут же замінювалася на "культурну географію". Спостерігалися і різні підходи до тлумачення цих категорій, коли культурна географія та географія людини розглядалися як складові єдиної географії, єдиної антропогеографії. Що стосується соціальної географії то її назва використовувалася, хоча і з різними значеннями, але найчастіше її бачили як синонім географії людини, згодом *human geography*, що включала до свого складу також політичну та цивілізаційну географію. Хоча можемо спостерігати ряд інших підходів, так американські географи визначали соціальну географію як науку про просторову організацію соціальних явищ. У Нідерландах Steinmetz термін "соціогеографія" запровадив у науковий обіг для позначення дисципліни яка вивчає етнічні спільноти чи їх частини у їх унікальності та специфічності. В англійській географії під впливом ідей П.В. де ла Блаша було взято за відправну точку як предмет науки соціальні групи, а під впливом ідей німецької географії їх пропонувалося розглядати крізь призму ландшафту. Згодом у англійській та американській школах (1920 – 1930-ті роки) намітилася тенденція розглядати як синоніми поняття "географія людини" та "соціальна географія", з переважанням використання останнього. Уотсон відстоював ідею притримати соціальну географію до соціологічних аспектів географії, а саму науку інтерпретувати як "соціальну географію ландшафту". У Німеччині в рамках регіональної школи спостерігалося поширення назви "морфологія культурного ландшафту", а соціальна тематика

отримала найбільше відображення у працях Й. Парча (1851 – 1925), Р. Градмана (1865 – 1950), З. Пассарге (1867 – 1958), Х. Хассінгера (1877 – 1957). Упродовж 1950-х років у більшості зарубіжних шкіл саме назва "соціальна географія" набуває поширення для позначення науки у сучасному розумінні суспільної географії. Враховуючи ці обставини слід розглядати особливості формування географії культури, географії людини, антропогеографії і соціальної географії в контексті розвитку зарубіжної суспільної географії.

З кінця XIX – першої чверті XX століття інтенсивним розвитком позначилося формування німецької, французької, британської, американської та радянської шкіл суспільної географії. Кожна велика із західних наукових шкіл у географії мала вплив на формування інших, що було пов'язане ще з традицією імперських інтересів. Так німецька та французька географія мали сильні позиції в різних частинах піренейського світу, зокрема в Латинській Америці. Японська географія, яка розвивалася спочатку під впливом німецької школи поступово перейшла у сферу впливу американської географічної школи. Формування української школи суспільної географії варто розглядати у тому контексті, що в кінці XIX на початку XX століття, її розвиток дійсно відбувався під впливом європейської та російської географії, і ще навіть у 1920-х роках ми можемо спостерігати вплив європейських ідей на українську науку, а на західноукраїнських землях він був відчутним і у 1930-х роках. Упродовж 1930 – 1980-х років українська суспільна географія розвивалася у жорстких рамках советської економіко-географічної науки, і лише на початку 1990-х років українська суспільна географія здобула можливість ознайомитися із надбанням світової суспільно-географічної науки та репрезентувати результати власних наукових студій на світовому рівні.

У роки Першої світової війни, воюючі держави змушені були мобілізувати на службу армії і провідних географів, які володіли великими колекціями карт та навичками топографічної роботи. Так в США президент Американського географічного товариства І. Боуман був радником президента В. Вільсона під час переговорів на Паризькій мирній конференції. Провідні географи США (В. Девіс, Е.Ч. Семпл та інші) приймали участь у розробці засад післявоєнної політики США у Європі. Подібні приклади можна побачити у Франції, Німеччині, Австрії тощо. Все це посилює роль та значення географічної науки, що безумовно сприяло її подальшому розвитку.

В університетах Європи та США після Першої світової війни поступово утвердилися, з поміж інших, два провідні напрями щодо обґрунтування сутності географії. Представники першого були переконані, що географія повинна нести інтегруючу роль будучи при цьому регіональною наукою. Її природнича й людська складові, на думку представників цього напрямку (П.В. де ла Блаш, А. Гербертсон, К. Зауер та інші) повинні бути доведені до єдиного аналізу в межах конкретних регіонів. Другий напрям сформувався під впливом ідей геополітики у Німеччині та Італії (К. Гаусгофер, Д. Ролетто та інші), де академічні географи прагнули відродити свою науку в межах її політичної складової. Друга світова війна поклала кінець ідеям політичної географії, до речі не лише у Німеччині та Італії. Разом з тим, як і між двома світовими, так і після неї традиції регіонального напрямку у зарубіжній географії були досить сильними.

В міжвоєнний період розвиток суспільної географії у країнах Західної Європи та США відбувався під впливом двох парадигм: географічного детермінізму, що змінився поссібілізмом та регіональної парадигми. В період між світовими війнами ідеї детермінізму були

підтримані і розвинені Е. Хантінгтоном, якому належала концепція залежності цивілізацій та їх розвитку від клімату і його змін. Регіональна парадигма була однією із спроб генералізації фактичного матеріалу, але при цьому володіла логічною структурою їх пояснення, що відрізняло її від детермінізму. Ідеї регіональної географії набули особливого поширення у американській географії у 1930-х роках, а в 1939 р. вийшла праця Р. Харшторна "Предмет географії: критичний огляд сучасних теорій у їх ретроспективі", яка власне й ознаменувала собою утвердження нової парадигми. Р. Харшторн відстоював ідею про те, що головним фокусом географії є виключно територіальна диференціація, мозаїка окремих ландшафтів на земній поверхні, а географія є наукою яка інтерпретує реалії територіальної диференціації світу [12, с. 65 – 66]. Регіональна географія перших повоєнних років для зарубіжних дослідників була основним напрямом їх наукових студій, спрямовуючи зусилля на узагальнення на території різних явищ, досліджуваних галузевими географічними науками. Так сферою соціальної географії Дж. Уотсон бачив ідентифікацію різних регіонів земної поверхні у відповідності із суспільними явищами. В кожній із галузевих географічних дисциплін географи прагнули провести районування; особливо варто відмітити у цьому контексті розвиток сільськогосподарського районування. Отже, регіональна парадигма, яка домінувала у зарубіжній географії напередодні другої світової війни і у перші повоєнні роки, головні свої зусилля направляла на пізнання територіальної організації переважно заселеної людством частини Землі. При цьому описи різних регіонів супроводжувалося паралельно з розвитком фізичної та суспільної географії.

Починаючи з 1945 р., продовжуючи зберігати акценти на суспільній географії, зарубіжна наука розширилася і значно змінилася. Географія була однією з небагатьох наукових і вузівських дисциплін, яка зайняла серйозні університетські позиції, завдяки усезростаючого попиту на географічні знання, ролі науки у обґрунтуванні національної самоідентичності та формуванні національної свідомості. Упродовж 1950 – 1960 – х років, займаючи панівні позиції, концепція регіоналізму розвинулася у вигляді окремих наукових шкіл, що включали у США школу територіальної диференціації, школу К. Зауера та школу Університету Кларка. З кінця 1950-х років почалося поступове витіснення регіональної тематики просторовою, що сприяло оформленню суспільної географії як просторової науки, яка шукала закономірності територіальної організації суспільства спираючись на загальні закони та теорії, а не на прояв цих закономірностей у межах конкретних територій. Упродовж 1970-х років для зарубіжної суспільної географії було характерним поширення структуралістського підходу, обґрунтованого як альтернативної дослідницької програми, що конкурувала із просторовою парадигмою науки. Разом з тим поява гуманістичного підходу являла собою певну реакцію на недостатню увагу до проблем людини. Розвиток суспільної географії у 1980-х роках характеризувався боротьбою трьох парадигм позитивізму, гуманізму і структуралізму.

На думку проф. О. Шаблія, саме на повоєнний період припали якісні зміни у розвитку зарубіжної суспільної географії, суть яких зводилася до швидкої диференціації науки, результатом якої стала поява нових дисциплін та напрямів; разом з цим простежувалися і інтегративні процеси, результатом яких стало формування таких наукових дисциплін як "теоретична географія", "географія природокористування", "геоекологія"; застосування нових парадигм – модельної та системної; швидке збагачення методичного апарату науки, шля-

хом запровадження математичних, дистанційних, геоінформаційних методів та технологій; зростання інтересу до регіональних досліджень; соціалізація та гуманізація суспільної географії тощо [17, с. 60].

З самого початку ХХ століття суспільними географами були здійснені численні спроби пошуку єдиного способу накопичення і систематизації усієї різноманітності географічних об'єктів, процесів і явищ. Результатом цих зусиль стало фактичне визнання у першій половині ХХ століття території (ландшафту, району і т.д.) як об'єкта географічного пізнання, що закономірно сприяло широкому поширенню хорологічної концепції у суспільній географії. Упродовж 1920 – 1930-х років в зарубіжній географії панівне місце належало хорологічній концепції, однак центр її розвитку тепер перемістився з Німеччини до США у вигляді праць Н. Феннемена, К. Зауера та У. Девіса, а згодом Ч. Колбі, В. Фінча, Р. Хартшорна [2, с. 281]. Р. Хартшорн переніс у американську географію хорологічну концепцію А. Геттнера, був автором відомих праць "Сутність географії" (1939) та "Сутність географії майбутнього" (1959). Хорологічна концепція зберігала свої позиції в американській географії до кінця 1950-х років.

Розвиток геополітичних ідей в кінці ХІХ століття у працях Ф. Ратцеля, а уже потім у роботах К. Гаусгофера, Ф. Осборна, К. Фогта та інших вплинув на формування й інших напрямів у зарубіжній географії зокрема кліматичного детермінізму у 1920 – 1930-х роках (Е. Хантінгтон, Е. Семплл), соціально-політичного (І. Боуман).

Ще з кінця ХІХ – початку ХХ століття в західній науці набуває неабиякого розвитку т.зв. соціальна школа в географії, в першу чергу у працях П. Рузьє, Г. Гужона, Е. Реклю, Ф. Ле-Пле, Е. Демолена, Р. Піно та інших. Основна тематика їх досліджень стосувалася у першу чергу дослідження умов життя різних соціальних груп населення, розглядаючи при цьому соціальну географію як науку про пізнання впливу сукупності територіальних факторів на соціальний розвиток людства. Сформована у цей час у соціологічній науці географічна школа в подальшому знайшла також своє відображення у політичній географії та геополітиці.

Як стверджують проф. Я.Олійник та проф. А. Степаненко [16, с. 33] соціально-географічна школа, яка виникла у країнах Європи та США у кінці ХІХ століття, найбільшого свого розвитку отримала у кінці ХХ століття, що було пов'язане з особливостями життя людей у великих містах. У свою чергу проблеми соціогеографії міст сприяли активізації досліджень у галузі географії міграцій, етногеографії, географії послуг, якості життя населення, географії бідності тощо.

Результатом соціально-географічних студій першої половини ХХ століття стало оформлення уже її напрямів упродовж другої половини минулого століття – часова географія (К. Лінч, Хагерstrand, Тріфт, Паркс), географія сприйняття, географія розвитку, феміністична географія, гендерна географія.

Історико-географічні наукові школи найбільший розвиток отримали в англійській та американській географії у працях К. Зауера, Х. Барроуза, І. Боумана, Г. Дарбі, Д. Семп та інших.

Методологія історичної географії у міжвоєнний період виходила з того, що для розуміння сучасної регіональної структури є необхідним пізнання її генезису. У працях з історичної географії цього часу спостерігалось два підходи: перший з яких був характерний для британської школи, коли детальному вивченню піддавалися т.зв. "колишні географії" (Г. Дарбі), а другий – процеси, які призвели до зміни ландшафтів, включаючи як сучасні стадії так і палеогеографію (К. Зауер).

Математично-авангардистський напрям сформувався в умовах необхідності обґрунтування просторових особливостей та закономірностей просторової організації господарства на основі теорії штандорту А. Вебера. У 1920 – 1930-х роках цей напрям був найбільше репрезентований у працях В. Кристаллера та А. Льюша, а згодом Ж. Шардоне та Х. Боса. Саме їх праці сприяли формуванню уже в 1960-х роках у американській географії нового напрямку в науці – соціальної фізики (просторового біхевіоризму), направлено на вивчення просторових відмінностей у поведінці людей (Г. Зіпф, Т. Хагерstrand, Б. Беррі, Д. Стюарт).

"Кількісна революція" 1960-х років призвела до різкої критики регіонального напрямку у географії, в науці стрімкого поширення набувало застосування статистичних та математичних методів пізнання, моделювання суспільно-географічних процесів та явищ. "Кількісна революція" у світовій географії розпочалася наприкінці 1950 – початку 1960-х років, першими прихильниками якої були У. Гаррісон, Б. Беррі, У. Уорнтц, Е. Ульман, праці яких започаткували т.зв. математичний напрям у географії. У 1960 – 1970-х роках ідеї математичного напрямку були розвинені у працях В. Бунге, П. Хаггета та Р. Чорлі, заклавши тим самим основу для розвитку теорії просторової організації суспільства (Р. Морілл, Р. Аблер, Д. Адамс, П. Гулд).

Регіональним напрям розвивався в першій половині 1950-х років, а його засновником був американський економіст У. Ізард, автор праць "Розміщення і просторова економіка" (1956) та "Методи регіонального аналізу: вступ у науку про регіони" (1960). Представники регіонального напрямку зосереджували увагу на вивченні просторових явищ та просторових взаємозв'язків, часто не вдаючись до пізнання їх природи. У 1950-х роках французький економіст Ф. Перру, обґрунтував теорію "полюсів зростання", яка набула популярності серед європейських географів 1950 – 1960-х років.

У 1970-х роках набувають поширення нові тенденції розвитку зарубіжної географії, пов'язані, у першу чергу, із формуванням у США такого напрямку науки як "критична" (радикальна) географія, яка передбачала розгляд регіональних особливостей поведінки людей спираючись в основному на марксистську теорію. Радикально-географічний напрям виник упродовж 1960-х років та був пов'язаний з посиленням соціальної тематики у економіко-географічних дослідженнях та трансформації науки упродовж 1970-х років в соціально-економічну географію. Її формування можна розглядати як один з ключових, поряд з концепціями географічного детермінізму, хорологізмом і кількісною революцією, етапів у розвитку світової суспільної географії ХХ століття.

Радикальна географія сформувалася як критика позитивізму у географії і прагнула протистояти кількісним методам у науці. Основоположниками радикальної географії вважають Д. Харвея, Б. Девіса, І. Майера, Р. Рослера, К. Рупперта.

Сучасні ідеї радикальної географії трансформовані у вигляді таких нових напрямів як феміністична географія, нова культурна географія, географія сексуальних відносин тощо.

Однією із шкіл поведінкової географії, яка отримала розвиток у зарубіжній суспільній географії була гуманістична географія, що сформувалася у англо-американській науці упродовж 1970-х років. Центральним об'єктом дослідження, представників цього напрямку виступала людина. Основи гуманістичної географії були сформульовані ще П.В де ла Блашем на початку ХХ століття, а наукове обґрунтування здійснене американським географом Дж. Райтом у 1947 році, запропо-

нувавши прийняти людиноцентричний підхід як провідний у суспільно-географічних дослідженнях та китайсько-американським географом Йі-Фу Туаном у 1976 році у обґрунтуванні предметну сферу гуманістичної географії як комплексу досліджень територіальної організації усесторонніх аспектів життя людини. Гуманістичні географи інтерпретували діяльність людини крізь призму географічних понять місце, ландшафт, регіон навколишнє середовище тощо. Активний розвиток гуманістичної географії припадає на 1970 – 1980-ті роки, а уже в 1990-х роках вона була замінена такими напрямами як феноменологічна географія, феміністична географія, постструктурна географія та радикальна географія. Серед когорти зарубіжних географів, які працювали в межах школи гуманістичної географії можна назвати А. Баттімер, Дж. Дункана, Дж. Ентрікіна, Д. Льовенталю, Д. Покока, Е. Релфа, Г. Ровлеса, М. Семюелс та інших. Дослідження гуманістів 1970-х років були спрямовані в першу чергу у русло поведінкової географії, які змінили фокус суспільно-географічних студій із аналізу просторових аспектів екології на пізнання особливостей аспектів внутрішнього світу людини. Основна тематика гуманістично-географічних досліджень упродовж 1970 – 1980-х років виокремлюється у вигляді студювання емоційних, сенсорних, пізнавальних й інших якостей людства у їх географічному поширенні; інтерпретації ролі простору і часу у життєдіяльності людини; взаємовідносин людини і природи; пізнання соціального світу людини. У 1980-х роках гуманістична географія все більше піддавалася критиці як з боку радикальних географів так і з боку географів-марксистів. Перші з них критикували її за методичні основи досліджень, в той час як географи-марксистисти не могли сприйняти цивілізаційні підходи до розуміння суспільства, які панували у гуманістичній географії.

Серед напрямів розвитку зарубіжної суспільної географії у кінці ХХ столітті варто виокремити поведінкову географію, когнітивну (пізнавальну) географію, радикальну географію, феміністичну географію, марксистську географію, позитивістську географію, постколоніальну географію, постструктуралістську географію, психоаналітичну географію, та просторовий аналіз.

У своїх подальших дослідженнях ми спробуємо проаналізувати особливості розвитку національних шкіл у зарубіжній суспільній географії ХХ століття.

Список використаних джерел

1. Пістун М.Д. Передумови та аргументи формування української економіко-географічної школи в 20-х роках ХХ століття / М.Д. Пістун // Український географічний журнал. – 2004. – № 3. – с. 68 – 74.
2. Исаченко А.Г. Развитие географических идей / А.Г. Исаченко. – М.: Мысль, 1971. – 416 с.
3. Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика / Ю.Г. Сашкин. – М.: Мысль, 1973. – 559 с.
4. Александровская О.А. Французская географическая школа конца XIX – начала XX века / О.А. Александровская. – М.: Наука, 1972. – 144 с.
5. Мукитанов Н.К. От Страбона до наших дней: эволюция географических представлений и идей / Н.К. Мукитанов. – М.: Мысль, 1985. – 305 с.
6. Жекулин В.С. Введение в географию / В.С. Жекулин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 272 с.
7. Поросенков Ю.В. История и методология географии / Ю.В. Поросенков, Н.И. Поросенкова. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – 224 с.
8. Бунге В. Теоретическая география / В. Бунге. – М.: Прогресс, 1967. – 280 с.
9. Баттімер А. Путь в географию / А. Баттімер. – М.: прогресс, 1990. – 440 с.
10. Хаггет П. География: синтез современных знаний / П. Хаггет. – М.: Прогресс, 1979. – 684 с.
11. Геттнер А. География: ее история, сущность и методы / А. Геттнер. – Л. – 1930. – 416 с.
12. Джонстон Р. Дж. География и географы: очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 года / Р. Дж. Джонстон. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.
13. Наука и искусство географии: Спектр взглядов ученых СССР и США / Сост. и ред. В.В. Анненкова и Дж.Д. Демко. – Прогресс, 1989. – 200 с.

14. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії / М.Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 230 с.

15. Мороз С.А. Методологія географічної науки / С.А. Мороз, В.І. Онопрієнко, С.Ю. Бортник. – К.: Заповіт, 1997. – 334 с.

16. Олійник Я.Б. Вступ до соціальної географії: навчальний посібник / Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Знання, 2000. – 204 с.

17. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: підручник / О.І. Шаблій. – Львів: ВЦ ЛНУ імені І. Франка, 2004. – 444 с.

18. Савчук І.Г. Основні тенденції розвитку французької географії у 70 – 80-х роках ХХ століття / І.Г. Савчук // Український географічний журнал. – К., 2004. – № 3. – С. 74 – 81.

19. Савчук І.Г. Основні тенденції розвитку сучасної французької суспільної географії / І.Г. Савчук // Український географічний журнал. – К., 2005. – № 1. – С. 31 – 36.

20. Freeman A. Hundred Years of Geography, 1961.

Надійшла до редколегії 16.11.15

Я. Олійник, д-р экон. наук, проф., чл.-корр. НАПН

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Україна,

С. Шевчук, канд. геогр. наук, доц.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко, Полтава, Україна

РАЗВИТИЕ ЗАРУБЕЖНОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ ГЕОГРАФИИ В КОНЦЕ XIX – XX ВЕКАХ: ОСОБЕННОСТИ, НАПРАВЛЕНИЯ И КОНЦЕПЦИИ

В статье рассмотрены факторы и особенности формирования зарубежной общественной географии в XX веке. На основе ряда первоисточников проанализированы направления которые были представлены всего. Материал исследования содержит анализ эволюции взглядов зарубежных исследователей в области общественной географии, которые презентовались в рамках антропогеографии, географии человека, социальной географии, культурной географии и т.п.

Ключевые слова: общественная география, научная школа, научное направление, эволюция взглядов.

Ya. Oliynyk, Dr.Sc. in economic, Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,

S. Shevchuk, PhD, Philosophy Doctor, Senior Lecturer

Poltava VG Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine

FOREIGN DEVELOPMENT OF SOCIAL GEOGRAPHY AT THE END OF XIX – XX CENTURIES: FEATURES, TRENDS AND CONCEPTS

In the article the factors and especially the formation of foreign human geography of the twentieth century. Based on the number of primary sources analyzed areas that were most represented. Material study contains an analysis of the evolution of views of foreign researchers in the field of human geography that appear within anthropogeography, human geography, social geography, cultural geography and more.

Keywords: human geography, scientific school, scientific direction, evolution views.